

IZ ISTORIJE RIMSKOG RUDARSTVA U GORNJOJ MEZIJI

SLOBODAN DUŠANIC

Filozofski fakultet, Beograd

I. Olovni slitak iz Žuča

U Niškom muzeju se čuva jedan nepoznat rimski slitak od olova (*massa plumbea*), otkopan juna 1951. g. u selu Žuč (mesto »Jelički Potok«) na istočnim obroncima Kopaonika. Osnovne podatke o tom predmetu sa dve njegove fotografije (**tab. 1/1** i **tab. 2/2**) dao mi je Aleksandar Jovanović, nekadašnji kustos Niškog muzeja a sadašnji asistent Arheološkog odeljenja Filozofskog fakulteta u Beogradu, predloživši mi da slitak objavim; iskreno mu se zahvaljujem na kolegijalnoj pomoći.

Olovni slitak u obliku zarubljene četverostrane piramide; dimenzije donje osnove 55×18 cm, gornje osnove 42×6 cm, visina 13 cm, težina oko 70 kg. Gornja površina nosi neznatno oštećen pečat *a* (**tab. 1/1**), ispupčenih slova na udubljenom polju čiji je okvir *tabula ansata*; pečat *b* (**tab. 2/2**), takođe izliven u reljefu ali bez okvira, nalazi se na levoj bočnoj strani predmeta. Muzej u Nišu, inv. broj epigrafske zbirke 44. *Non vidi*.

(a) *Metallo Imp(eratoris) Aug(usti)*.

(b) *Q. GN Q(uinti) Gn(orii) (?)*.

Natpis *a* je u ablativu porekla, konstrukciji za koju natpisi drugih slitaka pružaju brojne analogije: *ex arg(entariis)*, *de Britan(nicis metallis)* itd.¹ Upotreba samog ablativa, bez predloga, može izgledati u ovoj vezi hiperklasična;² ona ipak nije otežavala razumevanje natpisa jer su *massae plumbeae* uvek namenjene izvozu iz rudnika a ne uvozu. Formula pečata je utoliko nova što sadrži potpuno ispisanu reč *metallo*, koja se — u raznim stepenima skraćivanja — inače javlja na natpisima iste vrste,³ uključujući i one sa slitaka iz nedalekih rudnika na Kosmaju.⁴ Vredi istaći jedninski oblik *metallum* iz natpisa žučkog slitka zato što se u latinitetu II veka n.e. i docnijem oseća težnja ka upotrebi kolektiva *metalla* za veće rudničke komplekse;⁵ ako u našem slučaju nije reč o izuzetku, singular pokazuje da je *massa* poticala iz ranijeg vremena ili iz manjeg rudnika.

Preostale dve reči pečata *a* svedoče o carskom sopstveništvu nad nalazištem i topionicom rude,⁶ i podsećaju na kratki tekst *Caesaris Aug(usti)*

dvaju već publikovanih slitaka⁷ koji bez sumnje podrazumeva isto tako *metallo* (mogući su i drugačiji oblici: *metallum*, *metalla*, *metalli*, *metallis*) ili kakvu drugu imenicu srodnog značenja. Još bližu paralelu pruža neobjavljeni pečat oštećenog olovnog slitka iz okoline sela Jasenovika (jugozapadna strana Svrlijskih planina), koji se takođe čuva u Niškom muzeju: [*Metall*]o [*Cae*]sar*is . Aug(usti)* (tab. 1/2).⁸ U svim navedenim slučajevima ne da se sa sigurnošću odrediti vladar čija su imena i titule sažeti u dve reči *Caesar Augustus* odn. *Imperator Augustus*. Načelno, u obzir dolaze mnogi carevi I do III veka — počev s Klaudijem a zaključno sa Septimijem Severom — čiji pečati su pouzdano pročitani s olovnih slitaka.⁹ Hronološko pitanje je od značaja i za razrešenje pečata *b*, gde bi se najpre moglo pomisliti na *praenomen* i *gentile*¹⁰ ako se prepostavi da slitek pripada još onom vremenu kad beleženje kognomena u skraćenicama nije postalo opšte prihvaćeno.¹¹ Zaista, izgled predmeta i samih natpisa ukazuje da pred sobom imamo jednu ranu *massa plumbea*.¹² Više okolnosti, od kojih nijedna, uzeta pojedinačno, nije dovoljno pouzdan indikator, upućuje čak na cara I veka: upotreba apelativa *metallo* u singularu i potpuno ispisanog, materijalne i paleografske karakteristike spomenika, verovatnoća da *b* sadrži *praenomen* i *nomen* jednog čoveka, i to krupnog zakupca rudnika odakle slitek potiče.

Ova poslednja indicija je ne samo najpreciznija hronološki nego i najzanimljivija istorijski. Obično se smatra da su osim argentarija u Derbyshire u Britaniji sva bogatija nalazišta plemenitih metala od početka principata eksploatisana neposredno, preko carskih prokuratora, i da je režim konduktorijata važio samo u rudnicima železa.¹³ U slučaju španskih rudnika za takvo gledište je govorio jedan epigrafski podatak iz Tiberijevog vremena;¹⁴ u slučaju argentarija i aurarija podunavskih provincija mogućnost primene krupnog konduktorijata u I veku se činila teško prihvatljivom, zbog odsustva vesti o velikim *conductores* i zbog vrlo rane pojave carskih činovnika u odnosnoj izvornoj građi.¹⁵ Tako se jedan carski rob na službi u *aurariae Delmatae* pominje na salonitanskom natpisu koji će pripadati I veku (*CIL* III 1997); rudnici srebra u Podrinju i dolini Ibra su pod upravom prokuratora bar od Hadrijana ako ne i pre njega;¹⁶ *Tyrannus Aug(usti) lib(ertus) proc(urator)* posvedočen je na srebronosnom Kosmaju još u eposi Flavijevaca ili najdocnije prvih Antonina;¹⁷ eksploataciju dragocenih zlatnih majdana Dakije vodili su, bez sumnje od samog osnivanja provincije, Trajanovi oslobođenici.¹⁸ Žučki slitek, međutim, pretpostavlja nešto drugačiju organizaciju proizvodnje i stoga se ima datovati pre većine pobrojanih svedočanstava.

Četiri okolnosti osvetljavaju poslovnu ulogu čoveka na kojeg se odnosi pečat *b*: (1) imao je važan položaj, s obzirom na dimenzije slova *Q. GN* i činjenicu da su ona predstavljala deo kalupa a nisu utisnuta naknadno; (2) reč je o slobodnom Rimljaninu, koji nije carski *libertus* (*gentilicium*); (3) formula imena, bez kognomena, pripada ranijem dobu nego što je prelaz II u III vek, kad se prokuratela u rudnicima podunavskih oblasti uzima carskim oslobođencima a daje vitezovima;¹⁹ (4) *metallum* je sopstvenost fiska, kako pokazuje tekst *a*. Sve ovo nedvosmisleno govori za konduktora celog rudnika jer (1) isključuje malog zakupca ili službenika nižeg ranga kakav je *vilicus* i drugi,²⁰ (2) i (3) prokuratora, a (4) sopstvenika rudnika. Uostalom, analogne kombinacije carskih i privatnih imena ustanovljene su na slicima iz Der-

bišajra i baš na osnovu njih se računa s primenom sistema krupnog zakupa u tamošnjim *argentariae*.²¹ Britanski primer je dosad mogao izgledati izolovan, i ostati srazmerno neispitan, ali u spoju s gornjomezijskim on daje celom problemu rudničkog konduktorijata veći značaj i otvara nova pitanja. Središnje pitanje je da li je interval konduktorijata u I veku n. e. prethodio prokurateli — pored ferarija — u svim odnosno gotovo svim carskim rudnicima ili je primenjivan mestimično, na nalazištima rude slabije kakvoće.²² Zatim, bilo bi korisno znati šta god o socijalnom i etničkom poreklu konduktora, i o okolnostima i hronologiji njihove zamene prokuratorima kao organizatorima neposredne eksploatacije. Žučki slitak i drugi podaci o gornjomezijskim i panonsko-dalmatskim rudnicima bacaju izvesno svetlo na ovu nedovoljno istraženu materiju.

Bez obzira na oskudnost naše izvorne gradnje o rudarstvu epohe Julijevsko-Klaudijeve i Flavijeve dinastije, utisak je da su već tada konduktorima izdavana samo nalazišta manje vrednosti i, čini se, nikad zlatonosna. Pomenuta stela carskog roba u *aurariae Delmatae*, *CIL* III 1997, potkrepljuje drugu pretpostavku jer se, po svemu sudeći, ima datovati bliže sredini nego kraju I veka — iako je srednjobosansko zlato eksploatisano vrlo dugo, period njegovog najintenzivnijeg vađenja pada u zreli I vek²³ i spoljne odlike spomenika i natpisa dozvoljavaju da se delatnost roba veže za to doba — što znači da ostaje premalo raspoloživog vremena za interval konduktorijata koji bi prethodio neposrednoj upravi fiska nad srednjobosanskim rudničkim regionom. U korist prve pretpostavke se zasad mogu navesti samo indirektni argumenti. S jedne strane, privredne službe Rimskog Carstva su bile tako organizovane da je centralna kontrola postajala utoliko snažnijom što je privredna grana značajnija; upadljivo je za rudarstvo da je najliberalniji režim primenjivan u ferarijama i erarijama²⁴ dok su *argentariae* u eposi prokuratele radile pod karakterističnim kompromisnim režimom: vađenje rude je iznajmljivano sitnim zakupcima, a proizvodnju metala su monopolisale carske radionice.²⁵ S druge strane, ima razloga da verujemo da procenat srebra u rudi Derbišajra nije bio značajan,²⁶ i moguće je čak da je stvar slično stajala s rudokopom koji je dao olovo za žučki slitak.²⁷ Ako ne pribegnemo neprivačnoj pretpostavci o podeli produkcije metala u istom rudniku između dveju nadležnosti, konduktoreve (olovo) i prokuratorove (srebro), sve okolnosti nas navode na zaključak da je sistem konduktorijata u srebronosnim rudnicima balkanskih i drugih provincija Rimske Imperije uveden retko — premda ne tako retko kao što se do nedavna mislilo — i srazmerno brzo napušten.²⁸

Primer rudnika železa, čiji su konduktori dobili polučinovnički status,²⁹ ili poslovnog čoveka koji je sjedinjavao funkcije konduktora ilirske carine i prokuratora *argentariarum Pannonicarum* (Marko Antonije Fabijan pod Hadrijanom/Antoninom Pijem),³⁰ pokazuje da je državni nadzor³¹ i nad rudnicima datim u zakup jednom čoveku bio osetan, činjenica od važnosti za razumevanje žučkog natpisa. Naime, za dopunu gentila s pečata *b* dolazi u obzir, zbog retkosti suglasničke grupe *gn* na počecima rimskih gentilicija,³² praktično uzev samo jedno ime, *Gnorius*,³³ i verovatno nije slučajnost da je upravo jedan *Q. Gnorius* bio aktivan u Flavijevsko doba otprilike na liburnskoj obali, sudeći po spomeniku njegovog oslobođenika, izvesnog *Q. Gnorius*

Q.1. *Faustus*, dignutom u Nedinu Faustovoj pokojnoj ženi.³⁴ Preseljavanje domorodačkog stanovništva, pa i Liburnjana, iz dalmatinskog primorja na rudničke teritorije Gornje Mezije³⁵ i Dakije³⁶ dobro je posvedočeno u I i početku II veka;³⁷ prirodna je pretpostavka da se ono preduzimalo po zvaničnoj inicijativi i da je pojava Gnorija u Nedinu i na dardanskoj zemlji deo istog procesa. Sudeći po nomeni, *Gnorii* su bili Italici;³⁸ pripadali su dakle elementu koji je ne samo privredno najaktivniji u Podunavlju I veka već, nema sumnje, i najtešnje vezan za organizatore deportovanja o kojem je reč. Izučavanje imigracije stanovnika zapadne Dalmacije u unutrašnjost Balkana tek je počelo i nova istraživanja, epigrafska i arheološka, učiniće našu sliku o toj stvari potpunijom i preciznijom. Ovde ću napomenuti još to da je preseljavanja Dalmatinaca moglo biti i u nerudničke krajeve, uključujući i region obližnjeg Naisa.³⁹ S pogledom na sve izneto, konduktorijat Kvinta Gnorija se sme staviti u poslednju trećinu I veka kad, izgleda, počinje ozbiljan rad u gornjomezijskim *metalla*. Da li je konduktorski režim ostao dugo na snazi u Gnorijevom rudniku, i dokad, teže je odrediti. Pojava nekoliko emisija rudničkog novca cara Trajana posvećenih Gornjoj Meziji svakako označava vreme izvesnog centralizovanja rudničke organizacije u ovoj provinciji (kao i drugim provincijama Podunavlja) i nije isključeno da su poslednje *argentariae* s konduktorskim režimom tada stavljene pod prokuratorsku upravu, ali treba računati s mogućnošću da je do te promene došlo i nešto ranije.

Neophodan je na kraju komentar o nalazištu slitka. Žuč leži u kraju gde je srednjovekovno i docnije rudarstvo olova i srebra zabeleženo na više mesta (Kuršumlja < kuršum [tur.] »olovo«), osobito na zapadu i jugozapadu od ovog sela (Belasica, Srebrenica, dolina Lukovske Reke); o rimskim nalazima s istočnih padina Kopaonika zasad se zna vrlo malo.^{39a} Složeniji je slučaj nalazišta jasenovičkih fragmenata. Prema obaveštenju koje sam dobio u Saveznom geološkom zavodu, na Svrljiškim planinama nisu poznata ležišta olovno-cinkane rude i sastav tih planina čini vrlo malo verovatnim njeno prisustvo, iako ga ne može sasvim isključiti. Shodno tome, od alternativnih objašnjenja koje moramo predložiti za jasenovički slučaj — rimski rudnik u neposrednom susedstvu ili dovoz slitka strane provenijencije⁴⁰ — drugo zasad izgleda prihvatljivije. Kako rimski ostaci oko Jasenovika — doduše, slabo ispitani — ne odaju postojanje tako značajnog naselja koje bi uvozilo *massae plumbeae*, nametnula bi se pretpostavka da se naša *massa* slučajno našla na tlu Jasenovika, zahvaljujući blizini puta koji je spajao timočku dolinu sa Naisom i Lisosom.⁴¹ Tako gledajući, njeno verovatno ishodište bi bile *argentariae* u timočkom slivu.⁴² Ako se pak prvo objašnjenje pokaže tačnim, mora se naglasiti bliskost nalazišta Naisu (oko 12 km. prema jugozapadu). Budući da se radi o proizvodu s carskog domena koji, prirodno, nije ulazio u gradski *ager*, teritorija Naisa bi, bar na toj strani, bila jako sužena; uopšte uzev, podaci o rudničkim regionima Gornje Mezije otkrivaju da su gradske teritorije te provincije imale mnogo manji obim nego što se obično misli.⁴³ Neizvesno je, međutim, da li bi se odnosni domen spajao s velikom rudničkom oblašću Timokovog sliva i zavisio od rudničkog centra Timakum Minusa (oko 35 km severoistočno od Jasenovika)⁴⁴ ili bi spadao južnomoravskoj rudničkoj oblasti, čije se središte nalazilo, izgleda, u Remesijani (oko 22 km prema jugoistoku od Jasenovika). Pripadnost južnomoravskom regionu bi se

činila verovatnijom jer Jasenovik leži južno od svrljiške vododelnice, u slivu Nišave, kao i Remesijana: eventualni dokaz o tome da je jasenovički *metallum* gravitirao prema jugoistoku značio bi i dobrodošlu potvrdu teze o Remesijani kao glavnom naselju prostranog carskog poseda posejanog rudnicima.⁴⁵ Valja napomenuti da u oba slučaja postoje indicije o vezi rudnika sa dalmatinskom obalom, jer ima dobrih razloga da se računa s prisustvom doseljenika iz zapadne Dalmacije i na teritoriji Remesijane⁴⁶ i u timočkoj dolini.⁴⁷

II. CIL XV 7915

Ima gotovo celo stoleće kako je iz Tibra izvađena jedna velika *massa plumbea* na kojoj su utisnuti zanimljivi pečati; kako će se videti iz daljeg izlaganja, moguće je odrediti njeno mesto izrade i s tim u vezi protumačiti tekst pečata bolje nego što su to učinili dosadašnji izdavači i komentatori.

Olovni slitak u obliku zarubljene četverostrane piramide; dimenzije donje osnove 64×32 cm, gornje osnove 54×17 cm, visina 18 cm, težina 274,600 kg.⁴⁸ Na donjoj površini je udareno šest različitih žigova (ovde: a—f), od kojih dva (b i c) po dvaput (tab. 2/1). Nađen 1879. g. u Tibru nedaleko od pristaništa Ripagrande; čuva se u Narodnom muzeju u Rimu (Dioklecijanove Terme).⁴⁹ *Non vidi.*

R. Lanciani, *Atti dei Lincei, Memorie, Scienze morali*, IV (1880), 191 (meni nepristupačno); CIL XV 7915; M. Besnier, *Rev. arch.*⁵ 14 (1921) 114—117, br. 69.

- (a) $TR \ D \ \bar{A}VG \cdot \bar{N}$
- (b) $M' \cdot ARI$
- (c) $CCETM$
- (d) ADA
- (e) $DCCCL^{xx}$
- (f) $\text{C} \text{C} \text{C} \text{C} \text{C} \text{V}$.

Tekst pečata prikazan je na tri faksimila, od kojih je dva objavio Besnier (Dišenov i, čini se, Lančanijev) a jedan H. Dressel; Dišenov crtež je najmlađi i očevidno najbolji (ovde tab. 2/1). (a) drugi znak: *P* Lanciani, *R* potius quam *P* Dressel, *R* Besnier. Dišenov crtež stavlja između *R* i *D* razmak, kojeg nema u ostala dva crteža. *T(essera) r(ationis)* (ili *p(lumbi) d(ominicae)* (*d(ominici)*) *Aug(usti) n(ostris)* Dressel, *t(essera) r(ationis) d(omus) Aug(usti) n(ostris)* Besnier, sa rezervom. (b) *M. Ari* vel potius *M. Ari()* Dressel, *M(arci) Ari()* Besnier. (c) *C.C()* et *M()* ili *C(...orum) C()* et *M()* Dressel, Besnier. (d) ime roba (npr. *Ada(mas)*) ili ime mesta (npr. *Ad Ansam* odn. *Adansa* u Britaniji, *Itin. Ant.* 480, 2) Dressel, Besnier. (e)—(f) O značenju ovih brojeva se izdavači nisu izjasnili. Moguće je da predstavljaju redni broj slitka u okviru jedne proizvodne celine (up. *ILS* 8713 sqq.) ili da se odnose na njegovu težinu, koja iznosi oko 840 rimskih libri (up. npr. *CIL* X 8073, 1, s pečatom *CVII* = 107 libri = 35,037 kg, prema 35,585 kg. koliko *massa* zaista teži); treba, međutim, imati u vidu da se većina cifarskih pečata na ovakvim predmetima ne daju protumačiti. Nije isključeno da *XX*, urezano u žigu e manjim znakovima pri vrhu reda, ne pokazuje da prethodni zbir od 850 treba povećati za 20 već da ga treba modifikovati na neki način (smanjiti za 20 ili ukazati da stvarna težina slitka prelazi za 20 libri standardnu težinu, up. Wright, *loc. cit.*, 230), što bi još približilo utisnuti broj realnoj težini predmeta. Bilo bi primamljivo čitati pečat *f* kao retrogradan, *DCCC..*, i dobiti na taj način zbir blizak zbiru pečata *e*, no Dressel je izričito napomenuo »*numerus alter est CCCC¶C*, non *DCCC¶C*«. Za kosmajске slitke nešto veće i nešto manje težine od ove up. podatke date niže.

Kako u susedstvu Rima i u Italiji uopšte nema carskih rudnika olova, jasno je da slitak potiče iz neke od provincija Imperije; sama činjenica što je nađen u koritu Tibra pokazuje da je prevožen brodom koji je potonuo i tako spasao slitak od topljenja. On nekih sedam *massae plumbeae*, koje su po M. Benijeu otkrivene u Rimu i okolini, jedna je sigurno uvezena iz Španije⁵⁰ a druga iz Britanije.⁵¹ S izvesnom verovatnoćom se određuje poreklo još triju slitaka, to je opet Španija (dva primerka)⁵² i Britanija (1 primerak).⁵³ Za šestu se pretpostavlja — po sličnosti natpisa, *Caesaris Aug.*, s natpisom *CIL X 8073, 1* — da je sa Sardinije⁵⁴ ali se posle otkrića slitka iz Jasenovika s analognim pečatom ne sme isključiti mogućnost ni da je s Balkana. Najzad, sedma *massa plumbea*, o kojoj je ovde reč, smatra se britanskom po opštem mišljenju, izraženom s više ili manje opreznosti.⁵⁵ Razlozi navedeni u njegovu korist — carski rudnici olova su poznati samo na Sardiniji i u Britaniji; britanski su važniji i proizvodili su *massae* veće težine od sardinskih te i *CIL XV 7915* mora biti otud⁵⁶ — delom su nedovoljni delom netačni. Carskih argentarija koje su davale osim srebra i olovo bilo je u više provincija Rimske Imperije, naročito u Podunavlju. Nekoliko elemenata u izgledu slitka i sadržaju njegovih natpisa otkriva da je on u stvari načinjen u kosmajskim rudnicima, za koje se pretpostavlja da su pripadali Gornjoj Meziji.⁵⁷

Slitak je neobično težak, preko 274 kg, i daleko prevazilazi u tom pogledu ne samo britanske već i sve ostale poznate slitke vanmezijske proizvodnje, koji jedva dosežu 100 kg;⁵⁸ najteži od njih, otkriven u Švajcarskoj, meri 145 kg i predstavlja usamljenu pojavu.⁵⁹ Naprotiv, četrnaest slitaka dosad zabeleženih sa kosmajskom provenijencijom — jedan od njih je i sačuvan, u Helsingborgs Museum u Švedskoj — imaju približno jednake dimenzije kao i rimski primerak⁶⁰ i težinu koja nije bitno drukčija; helsingborska *massa*, jedina tačno izvagana, teška je 257 kg a neki od izgubljenih trinaest komada su, čini se, nadmašali ovu meru.⁶¹ Ne samo da su peć ili peći iz kojih su izliveni helsinborski i rimski primerak morale biti vrlo velike, one su postizale i visoku temperaturu koja je onemogućavala stvaranje slojevitih, horizontalnih »bora« na bočnim stranama obaju slitaka.⁶² Radilo se o usavršenoj tehnologiji proizvodnje olova — inače retkoj u rimskim plumbarijama — koja se odražavala i u relativno visokoj redukciji kosmajске rude i, možda, u naročitoj građi rimskih topionica na kosmajskom terenu.⁶³

Izgled i raspored natpisa tibarskog slitka pokazuju izvesne osobenosti koje se, zajedno uzete, ne sreću nigde osim na kosmajskim proizvodima: utisnuti su samo na donjoj osnovi predmeta; nisu reljefni već su svi pečatnog tipa; malih su dimenzija i mogu se ponavljati na istoj površini. M. Besnier je u pravu kad tumači ove osobenosti srazmerno poznim vremenom nastanka *CIL XV 7915*, ali njihova podudarnost sa kosmajskom praksom je tolika da ne može biti u pitanju obična slučajnost.⁶⁴

U istom pravcu ukazuje i sadržaj pečata *a*, *b* i *c*. Sudeći po razmaku koji ga deli od *R* i *A*, slovo *D* je zasebna sigla, dok *TR* i *AVG* čine manje radikalne skraćenice. Dopuna *d(omus) Aug(usti) n(ostri)*, koja zavisi od čitanja *t(essera) r(ationis)* prva dva znaka, ne može stoga biti dobra jer *TR* očividno ide zajedno. Ona je i onako malo verovatna jer se reč *tessera* inače ne javlja na *massae plumbeae*;⁶⁵ uostalom, kako priznaje sam M. Besnier, nema dobrih razloga da se pretpostavi postojanje jedne *ratio domus Augusti* zadužene za

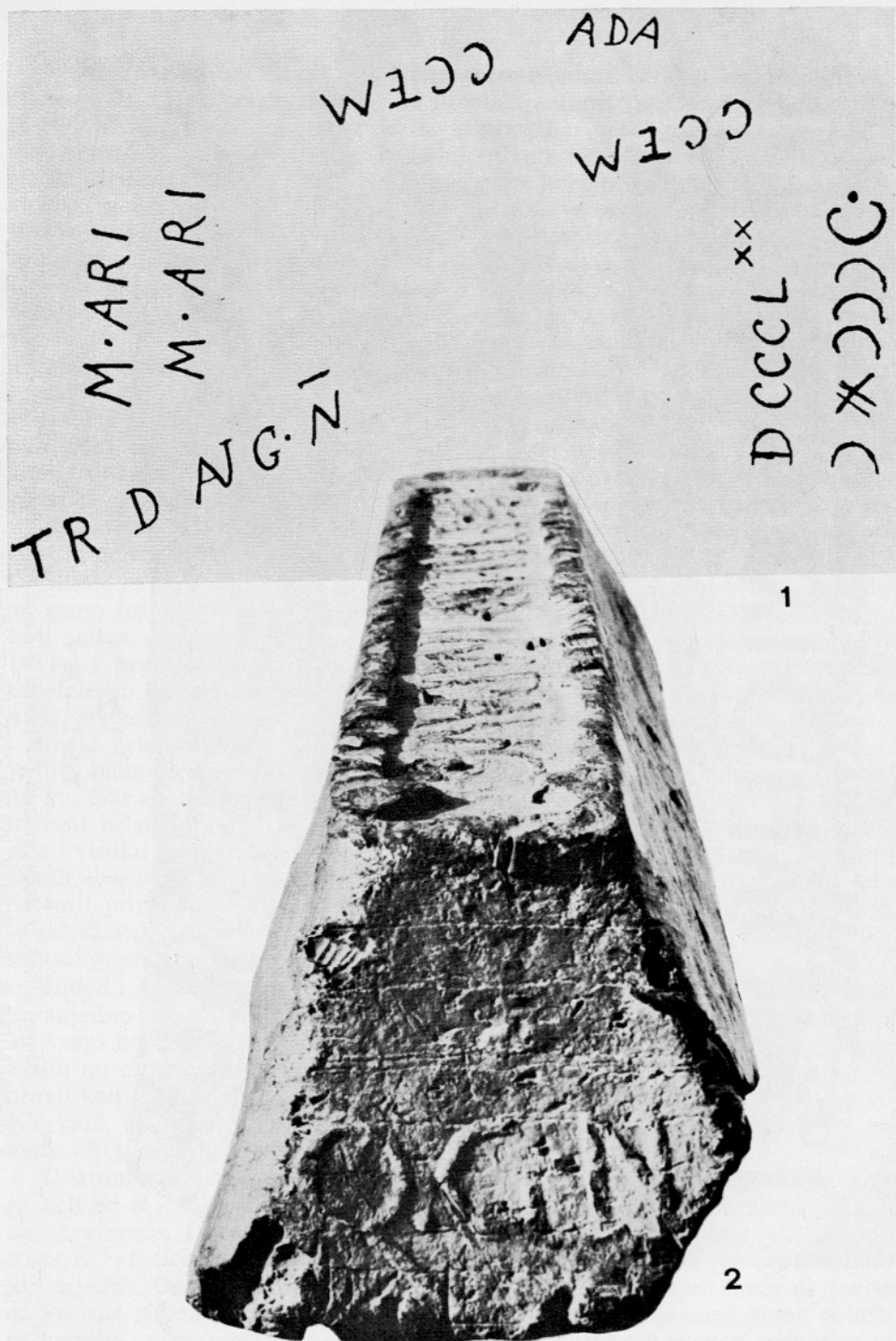
1

2

Tab. 1. — Pl. 1

- 1 Olovni slitak iz Žuča, gornja površina. — *Lead ingot found at Žuč, face.*
 2 Olovni slitak iz Jasenovika, gornja površina. — *Lead ingot found at Jasenovik, face.*

Tab. 2. — Pl. 2

- 1 Olovni slitak iz Rima (CIL XV 7915), donja površina (Dišenov crtež). — Lead ingot found at Rome in the Tiber (CIL XV 7915), base (Duchesne's drawing).
- 2 Olovni slitak iz Zuča, leva bočna strana. — Lead ingot found at Zuč, left end.

nabavku olova.⁶⁶ Sigla *D* se, međutim, upotrebljava na više kosmajskih slika iza skraćenice *m(etalla)*; izdajući ih, ja sam pomišljao da *D* tu skraćuje ime oblasti, ime naselja ili pridev *dominicus* i dao izvesnu prednost drugoj i trećoj mogućnosti nad prvom.⁶⁷ Zbog okolnosti da Kosmaj nije ležao, koliko se zna, u zemlji čije bi ime počinjalo slovom *D* (po svemu sudeći, Dalmatia i Dardania nisu dopirale do njega)⁶⁸ prva mogućnost ostaje teško prihvatljiva ali žig *a* rimskog slitka govori i protiv treće mogućnosti pošto bi spoj *d(omīnīc.) Aug(usti) n(ostrī)* delovao pleonastički.⁶⁹ Time dobija na verovatnoći predlog⁷⁰ da se u središte kosmajskog regiona, stojnički »Grad«, locira mesto *Demessus* ili *Demessum* zabeleženo u Dioklecijanovoj konstituciji iz 294. g.⁷¹ Ako je ovo razlaganje ispravno, pojava skraćenice *D* i u pečatima slitaka otkopanah na Kosmaju i u pečatu slitka izvađenog iz Tibra svedoči o zajedničkom poreklu svih tih objekata iz kosmajskih livnica.

Takav zaključak potkrepljuju natpisi *b* i *c*, koji sadrže po mome mišljenju lična imena već zastupljena u kosmajskoj epigrafskoj građi. Ako se čita *C(ai) Cet(ronii) M()*,⁷² što je prostije rešenje od Dreselovih, mora se imati u vidu da je prema Vulićevom tekstu jedne fragmentovane kosmajske are njen dedikant (ili kodedikant) bio *C.Ce[t]ron[ius...]* / *anus com()*.⁷³ Izdajući istu posvetu, u međuvremenu izgubljenu, ja nisam mogao prihvatiti Vulićevo čitanje gentila kao potpuno pouzdano i odrekao sam se rekonstrukcije natpisa stoga što se dužina redova ne da tačno ustanoviti (*Inscr. Més. Sup. I*, br. 111). Sad sam, međutim, sklon da poverujem da je žrtvenik zaista digao jedan *Cetronius* — identičan sopstveniku pečata *c* pre nego njegov homonim — najviše zato što skraćénica *com()* ukazuje na funkciju *com(mentariensis)*.⁷⁴ O ulozi komentarijenza u rimskom rudarstvu se zna malo,⁷⁵ ali sama reč pokazuje da je nosilac tog zvanja lako mogao imati posla s administracijom i transportom rudničke produkcije metala.⁷⁶ Utoliko pre zasluži pažnju jedna druga kosmajska dedikacija, koja po usvojenom čitanju glasi: *D(eo) M(ithrae) [S(oli)?] / p(ro) s(alute) im(peratoris) S(everi) Ale(xandri) Aug(usti) G.C() Marcellus /⁵ et Marius Vici[o]/rinus posu[e]/runt l(ibentes) m(erito)*.⁷⁷ Gentilicij prvog dedikanta se može razrešiti *C(etronius)* i na taj način dobiti *tria nomina* koja potpuno odgovaraju pečatu *c*. Da li je u pitanju onaj *C.Cetronius* koji se s kognomenom na *-anus* i zvanjem *com(mentariensis ?)* javlja na fragmentu već pomenutog žrtvenika? To nije isključeno, čak je verovatno, pošto tekst Mitrine are, pun ligatura, nije sasvim utvrđen: uz sitne izmene Vulićevog faksimila kognomen *Marcellus* bi se mogao prepraviti u *Marcel(l)ianus*.⁷⁸ Ime drugog dedikanta indirektno podupire identifikaciju *C.C(etronius ?) Marcellus (Marcelianus ?)*-a sa sopstvenikom pečata *c*, iako se i dalje mora računati s alternativom da se radilo o dva razna čoveka, eventualno srodnika. Premda ono počinje ligaturom *M,A*, podela *M.Arius* se ima pretpostaviti kontinuiranom čitanju *Marius* jer razdvajanjem ligature u *M.A*- drugi dedikant dobija tročlanu imensku formulu, kakvu ima i prvi, umesto dvočlane; vezivanje znakova koji ne pripadaju istoj reči uopšte se sreće na poznijim natpisima i za naš slučaj potpunu analogiju nalazimo na jednom drugom kosmajskom spomeniku.⁷⁹ *Victorinus* bi sledstveno bio *M.Arius* a *Marcellus (Marcelianus ?) C. Cet(ronius)* s pečata *b* i *c*; niz koincidencija dovodi u vezu zajedničku pojavu ovih ljudi na dva spomenika pa je zaključak da predstavljaju jedan par saradnika na rudničkim poslovima,

iako hipotetičan, dosta prirodan.⁸⁰ U nedostatku komparativnog materijala teško je reći da li su obojica služili u istom zvanju⁸¹ i o kakvom komentarijenzu odn. komentarijenzima je tu eventualno reč. Slitak pripada vremenu u kojem se administrativni aparat pod prokuratorima — rudničkim i drugim — postepeno militarizuje, što uz činjenicu da Ketronije i Arije nisu carski oslobođenici (gentila !) već pravi rimski građani ukazuje na jednog ili dvojicu *commentariensis consularis*.⁸² Ne sme se isključiti, prirodno, ni nešto drugačija vrsta činovnika — na primer, *commentariensis procuratoris*, inače neposvedočen — ali više okolnosti (važnost uloge vojske u eksploataciji rimskih kamenoloma i rudnika,⁸³ Ketronijev i Arijev status rimskih građana, ingerencija provincijskog namesnika u administraciji carskih domena)⁸⁴ govori za pripadnike *militia officialis*, verovatno iz namesnikove kancelarije. Nasuprot njima, sopstvenik pečata (d) besumnje je bio rob zaposlen u samom rudniku, verovatno *probator*.⁸⁵

Iz prethodnog izlaganja se može zaključiti da je CIL XV 7915 proizveden na Kosmaju tokom vlade Aleksandra Severa (*Inscr. Més. Sup. I*, br. 104) ili nešto pre odnosno posle nje, za slučaj da su Ketronije i Arije delovali kroz duži period u ovoj oblasti. Nalazište slitka otkriva da je kosmajsko olovo a ne samo srebro izvoženo u Rim, što verovatno važi i za proizvodnju drugih neplemenitih metala u Gornjoj Meziji. Sme se pretpostaviti da je transport išao — kopnom i morem — na Rudnik i, dolinom Ibra, na saobraćajnicu Naissus—Lissus prema Ostiji; biće da je značaj puta Niš—Lješ zavisio u velikoj meri od bogatih gornjomezijskih rudišta.⁸⁶ Hronološki podatak je od interesa za istoriju kosmajске eksploatacije pošto dokazuje njenu intenzivnost u zreлом III veku;⁸⁷ on koristi i za datovanje ostalih objavljenih slitaka iste provenijencije koji po svemu sudeći ne mogu takođe biti stariji od epohe Severa.⁸⁸ Prosopografske indicije kao da omogućuju napredak u čitanju pečata *b* i *c* i dvaju kosmajskih zavetnih žrtvenika, i daju izvestan uvid u organizaciju rada tamošnjih livnica (namesnički komentarijenz(i) ?). Ipak, glavna vrednost slitka je u pečatu *a*, čiju prvu skraćenicu tek treba razjasniti.

Kako se slova *TR* ne javljaju, u ovakvoj vezi, ni na jednoj od poznatih *massae plumbeae* Rimskog Carstva, imaju se pripisati nekom lokalnom svojstvu kosmajskih argentarija; teško je tu tražiti, bar zasad, reč ili ime koji bi vredeli za produkciju slitaka druge rudničke oblasti. Videli smo da se sledeća sigla *D* najbolje tumači toponimom *Demessus* (*Demessum*); ona čini verovatnim da i *TR* krije geografsku odrednicu, po primeru britanskih slitaka čije se mesto proizvodnje na žigovima nekiput određuje pomoću dvaju toponima, šireg i užeg značenja.⁸⁹ Razrešenje naše skraćénice *TR* se samo nameće, jer znamo iz Ptolemeja (III 9, 2) da su severozapadni deo Gornje Mezije zauzimali Trihornenzi, a iz više izvora da se kod Ritopeka nalazilo utvrđenje *Tricornium*. Pečat *a* će pre sadržati etnik nego ime ovog utvrđenja, kako pokazuje jedan tip britanskih *massae plumbeae* sa etnikom *Deceangli* ili sličnim,⁹⁰ i reversna legenda (*Metalla*) *Aeliana Pincensia* na novcu namenjenom rudničkom regionu u centralnom delu severne Gornje Mezije.⁹¹ Sudeći po legendi *Aeliana Pincensia*, s podrazumevenom imenicom *metalla*, i žigovima lutudarskih slitaka koji nekiput navode a nekiput ispuštaju istu reč, u neizvesnom padežu, ispred lutudarskog toponima ili etnonima,

na početku našeg natpisa *a* takođe je izostavljena reč *metallum* u jednom od nekoliko mogućih oblika. Singular *metallum* ne dolazi, izgleda, u obzir jer se trikornjanski domen, zbog veličine (pomen Demesa otkriva da se na njemu nalazio više no jedan rudnički *vicus*),⁹² morao obeležavati kolektivom *metalla* ako ne pravim (heteroklitičkim) pluralom *metalli*; razlika u upotrebi ovog kolektiva odn. plurala, o kojoj svedoče reversi rudničke monete,⁹³ ukazuje da pečat *a* nije bio sročen u ablativu, gde se ta razlika nije mogla osetiti, već u nominativu, (*Metalla*) *Tr(icornensia)*. (*Argentariae*) *D(emessenses)* *Aug(usti) n(ostri)* ili (*Metalli*) *Tr(icornenses)*. (*Argentariae*) *D(emessenses)* *Aug(usti) n(ostri)*. Na osnovu ranije poznatih kosmajskih slitaka koji nose skraćenice *D.M* mogla bi se dopuniti i reč *metallum* (nom. sing.) ispred demošanskog ktetikona, ali verujem da je radi stilske varijacije formula pečata *CIL XV 7915 (a)*, kao i lutudarskih, računala s dve različite imenice, *metalla* (-i) i *argentariae*.⁹⁴ Varijanta sa (*Metalla*) *Tr(icornensia)* se čini verovatnijom od varijante s (*Metalli*) *Tr(icornenses)* jer su po svojoj važnosti trikornjanski rudnici — u poređenju sa dardanskim, koji se na novcu kvalifikuju pluralom, i pinkenškim, koji se kvalifikuju kolektivom — bliži ovim drugim nego prvim; konačan predlog za razrešenje pečata *a* sledstveno glasi: (*Metalla*) *Tr(icornensia)*. (*Argentariae*) *D(emessenses)* *Aug(usti) n(ostri)*.

Predloženo čitanje upućuje na nekoliko zaključaka. Ono potvrđuje tezu o gornjomezijskoj pripadnosti Kosmaja — Trikornjani su gornjomezijsko pleme — i podupire ubikaciju Demesa u kosmajsko područje (Stojnički »Grad« ?). Sam toponim *Demessus* (*Demessum*), sa sufiksom koji seća na *Porolissum* i *Naissus*, daje novu indiciju za etničku bliskost Trikornjana Trako-Dačanima.⁹⁵ Oznaka (*Metalla*) *Tr(icornensia)* uz oznake (*Metalla*) *Pincensia* i (*Metalli*) *Dardanici* poznate sa rudničkih semisa i kvadransa II veka⁹⁶ otkriva podudarnost rudničke organizacije u Gornjoj Meziji i podele provincije na peregrine *civitates* (ili konglomerate peregrinih *civitates*) zabeležene u Ptolemeja: »u provinciji (Gornjoj Meziji) stanuju Trikornenzi prema Dalmaciji, Mezi prema reci Kijabru, Pikenzi između njih, a Dardanci prema Makedoniji«. Podaci o *Metalla Moesica* zasad odsustvuju ali nije isključeno da će se oni u budućnosti pojaviti; u svakom slučaju, izgleda verovatnije da su timočki rudnici bili na tlu Meza nego Pinkenza.⁹⁸ Ova podudarnost svedoči, s jedne strane, o vrednosti Ptolemejevog obaveštenja;⁹⁹ s druge, ona daje povoda pretpostavci da odredbe (*Metalla*) *Tricornensia* i *Pincensia* i (*Metalli*) *Dardanici* nisu samo geografske već imaju i svoje administrativne aspekte iako, prirodno, rudnička zemlja više nije pripadala domorocima već fisku. Reč je o stvarima koje su neispitane i većinom nedovoljno jasne: između ostalog, tu je od uticaja moglo biti korišćenje peregrine radne snage u rudnicima njihovog područja i kompetencija provincijskog namesnika, preko odgovarajućih oficira, u upravi carskim domenima.¹⁰⁰ Biće da je u II i ranom III veku prokurator vodio samo rudničke poslove i bio nadležan samo nad onim delovima domena gde se kopala ruda.¹⁰¹ Zbog upotrebe kolektiva *metalla* odn. plurala *metalli* u odgovarajućim dokumentima treba, po mome mišljenju, računati s po jednom prokuratorom za rudnike Trikornjana, Pinkenza (i Meza?), s više njih za rudnike Dardanaca; iz praktičkih razloga, središte rudničke administracije i središte administracije domena nisu morala biti smeštena u istom naselju. Ovo drugo središte na severu Gornje Mezeje —

koji je takođe, zbog blizine limesa, mogao imati izvesnu upravnu posebnost u okviru provincije¹⁰² — treba očividno tražiti u Trihorniju (*Tricornenses*), Pinkumu (*Pincenses*) i Akvama (*Moesi* ?).¹⁰³ Na jugu, u Dardaniji, ono je u Ulpijani. Zagonetni natpisi koje u Remesijani diže Septimiju Severu i članovima njegovog doma *r(es) p(ublica) sua Ulp(iana)*¹⁰⁴ objašnjavaju se, izgleda mi, činjenicom da je Ulpijana glavni grad prostranog carskog poseda¹⁰⁵ na koji je Septimije Sever stupio 202. g. čineći posetu Remesijani.¹⁰⁶ Što se tiče središta rudničkih prokuratora stvari su mnogo neizvesnije. Od triju oblasti na severu provincije samo za jednu, trihornjansku, smemo izneti određen predlog — to je Demes.¹⁰⁷ U Dardaniji, jedan prokurator je svakako delovao iz naselja kod Sočanice¹⁰⁸ no ostalima je teško odrediti i broj i mesto boravka. Dolaze u obzir Ulpijana, naselje kod Kumanova, Remesijana i Timacum Minus.¹⁰⁹ Završiću razmatranje ovih mogućnosti napomenom da rekonstrukciju organizacije gornjomezijskog rudarstva otežava i okolnost što su raspoloživa svedočanstva hronološki dispartatna pa ih je teško s pouzdanošću upoređivati. Sistem rudničke organizacije očividno je podlegao stalnoj evoluciji — pod uticajem širenja rimskog građanstva i rimskih municipaliteta u provinciji, stara veza rudnika sa fiskalnim domenom u okviru peregrine *civitas* ustupala je mesto novoj vezi rudnika sa gradom.¹¹⁰

¹ Dessau, *ILS* 8711 c, d; *CIL* VII 1201. Up. Dessau, *ILS* 8717 (*massa marmoris*) i dr.

² Up. P. Skok, *Pojave vulgarnolatinškoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije* (Zagreb 1915) 62; id., *Starinar* 1 (1922) 138; S. Dušanić, *Živa antika* 21 (1791) 536.

³ Npr. Dessau, *ILS* 8711 a, b. Nije isključeno da pečat *Eph. ep.* IX 1266 = *ILS* 8711 e sadrži istu reč takođe ispisanu neskrraćeno, ali u nominativu heteroklitčkog plurala (Dušanić, *loc. cit.*, 541).

⁴ *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, I (Belgrade 1976), br. 162.

⁵ Dušanić, *loc. cit.*, 537 sqq.

⁶ Tj. o sopstveništvu fiska, Dušanić, *ANRW* II 6 (1977) 79 sqq.

⁷ *CIL* X 8073, 1 (Sardinija); *CIL* XV 7914 (Rim, up. niže, tekst uz nap. 54).

⁸ Inv. br. 45, iskopan 1946. g. na mestu »Kod česmu« (dubina 60 cm). *Non vidi*; fotografiju mi je prijateljski ustupio P. Petrović, kojem dugujem i ispise iz inventarske knjige Narodnog muzeja u Nišu za br. 44 i 45. I ova *massa* ima oblik zarubljene četverostrane piramide sa reljefnim natpisom u *tabula ansata* na gornjoj površini; dimenzije (donja osnova: 28 + 6 × 14 cm; gornja osnova široka 6,5 cm) i težina su joj manje nego žučkoj. Presečena je na dve polovine, od kojih je desna sačuvana cela (iako joj je natpis na gornjoj površini mestimično odbijen) a leva samo neznat-

nim delom prema sredini predmeta, tako da se ne može odrediti da li je na levoj bočnoj strani stajao pečat sličan žučkom natpisu b. Sudeći po inventarskoj knjizi, u vreme kad je unet u Niški muzej predmet je bio još ceo (zabeležene su i dimenzije (gornje površine) »20 × 5,7 cm, s visinom 12,5 cm«) a njegov natpis se čitao potpun, *Metallo Caesaris Aug.* (između prvih dveju reči je u knjizi notiran interpunkcijski (?) znak u vidu »). Opšti izgled slitka ukazuje opet na rani datum, prvi vek ili početak drugog. — A. Jovanović me je ljubazno obavestio da je još jedan, treći neobjavljeni slitak (takođe olovan ali anepigrafski) nađen na tlu Dardanije, ispod Velikog Jastrepca (Blace). V. i niže, nap. 24.

⁹ V. npr. M. Besnier, *Rev. arch.* 14 (1921) 129.

¹⁰ Epigrafski je manje privlačna alternativa da je Q skraćena jedna reči a GN jednog ili dvaju imena (dolazio bi u npr. obzir M. *Gongius Nestorianus* (odnosno neki njegov homonimni rođak ?), prokurator ilirskog portorija iz vremena Septimija Severa, H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriales équestres sous le Haut-Empire romain* (Paris 1960) 769 sq., br. 296, zbog konstatovanih veza između rudničkih i carinskih službi, *ANRW* II 6, 70, nap. 97); druge mogućnosti su još neverovatnije a čitanje *Q.G() N()* ne dolazi u obzir stoga što pažljivo rađeni pečat daje interpunkcijski znak između Q i G ali ne između G i N.

¹¹ U tome pogledu nema strogo povučene granice i sreću se slici gde je isti antroponim skraćivan sa kognomenom i bez njega (Besnier, *Rev. arch.* 13 [1921] 72, br. 50; *Ann. ép.* 1958, 107 d; analogan je slučaj slitaka kakvi su *CIL IX 6091/8073*, 3, koji očividno pominju jednog čoveka i pripadaju vrlo bliskom vremenu) ili gde skraćenica jednog antroponima obuhvata tria nomina, drugog samo *praenomen* i *gentile* (kao što je po svemu sudeći učinjeno na *CIL XV 7915*, v. niže, II). Bez obzira na primere takve nedoslednosti i verovatnoću da *CIL XV 7915*, s pečatom *M. Ari*, potiče iz prve trećine III veka, praksa nebeleženja kognomena u ovakvom kontekstu je napuštena, opšte uzev, u II veku n. e. Ne treba smatrati (sa A. Merlin-om i M. Besnier-om na primer) da *massae* čiji pečati ispisuju antroponime preimenom i gentilom moraju datovati iz epohe kad *cognomina* još nisu ušla u običaj (tj., za Italiju, iz predsulnog doba); tu se radi samo o skraćenicama imena, koja su u zvaničnoj formuli bila već tročlana.

¹² Upadljiva je, na prvom mestu, brižljivost izrade; o tipu, koji hronološki još nije precizno fiksiran ali, čini se, pripada prvom i početku drugog veka, v. F. Laubheimer-Leenhardt, *Recherches sur les lingots de cuivre et de plomb d'époque romaine dans les régions de Languedoc-Rousillon et de Provence-Corse* (Paris 1973) 193 sqq. Od slova čiji oblici govore za I (ili rani II) vek — ne pružajući ipak osnovu za čvrsto datovanje — ističu se *E* sa kratkim poprečnim crtama, *M* s kosim potezima 1 i 4, otvoreno *P*, *Q* s vrlo dugim repom (up. P. Petrović, *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji* [Beograd 1975] 112 sq., 115 sq., 117, 118). Treba obratiti pažnju i na neuobičajen položaj interpunkcijskog znaka na donjoj crti reda; iako je to rešenje samo donekle zavisilo od graverovog izbora (između snažno zaobljenih *Q* i *G* ima malo prostora na sredini reda) ono bi se ipak moglo smatrati simptomom ranijeg vremena (up. npr. tačke ispod reda na *CIL V 5068*, natpisu rezanom »litteris optimis«; *ZPE* 26, 159 sq.).

¹³ O. Hirschfeld, *Die Kaiserlichen Verwaltungsb Beamten bis auf Diocletian*² (Berlin 1905) 150–152 (i nap. 4, gde se razmatraju neki izuzeci od ovog pravila, koji su većinom prividni jer se radi o neposrednom i kratkotrajnom produžetku republikanske prakse ili o kondukto-

rima manje važnosti); O. Davies, *Roman Mines in Europe* (Oxford 1935), 11 sq.; U. Täckholm, *Studien über den Bergbau der römischen Kaiserzeit* (Uppsala 1937) 101 sqq., 110 sqq.; J. Burian, *VDI* 1959, 3, str. 142 sq., i drugi.

¹⁴ *CIL XIII 1550*, up. Hirschfeld, *op. cit.*, 156 sq.

¹⁵ Up. *Inscr. Més. Sup. I*, str. 101 (povodom Kosmaja).

¹⁶ *ANRW II* 6, 86–88.

¹⁷ *Inscr. Més. Sup. I*, br. 103.

¹⁸ *CIL III 1312*, up. S. Mrozek, *Les mines d'or de Dacie au IIe siècle* (na poljskom sa francuskim rezimeom), Toruń 1966.

¹⁹ *ANRW II* 6, 92.

²⁰ Iz *Lex met. Vip.* 47 sqq. saznaje se da su mali zakupci smeli proizvoditi olovo pretapanjem šljake. Up. niže, nap. 28.

²¹ Koliko znam, dosad su posvedočena (u genetivu) imena nekih sedmorice konduktora, Davies, *op. cit.*, 161 nap. 41; R. P. Wright, *JRS* 47 (1957) 230 sq., br. 20 a–d.

²² Kako je pomišljao, uz rezerve, Davies, *op. cit.*, 12.

²³ Up. vesti literarnih izvora navedenih u *ANRW II* 6, 67 nap. 77.

²⁴ Municipalni rudnici bakra su potvrđeni u okolini Naissa (verovatno ih treba tražiti južno od grada, oko Gornje i Donje Studene), *ANRW II* 6, 73 sq, Mali anepigrafski slici od bakra, koji se prema obaveštenju A. Jovanovića nalaze u Niškom muzeju, mogu poticati iz tih erarija.

²⁵ *ANRW II* 6, 87 sq., 92.

²⁶ Davies, *op. cit.*, 161 sa nap. 41.

²⁷ Ime Kuršumlije može biti karakteristično u tome pogledu.

²⁸ Ovde treba ukazati na pretpostavku N. Vulića da se pečat *C. Iul(ii) Maxi(mi) ?* sa nekih kosmajskih slitaka (*Inscr. Més. Sup. I*, br. 163) odnosio na krupnog rudničkog zakupca iz poznate porodice Julija koji su bili konduktori ilirske carine u II veku. Dimenzije pečata i srazmerno pozni datum slitaka (up. niže, tekst i nap. 88) govorili bi pre za ličnost sa sitnijom funkcijom. U komentaru uz *Inscr. Més. Sup. I*, br. 163, ja sam pomišljao na privatnog proizvođača slitaka (iz pretopljene šljake ?) stoga što je njegovo ime — rimskog građanina — uvek nalazeno samo (tri *massae*) za razliku od većine ostalih žigova koji se javljaju zajedno sa žigovima *D.M* i drugim; sada treba uzeti u obzir i mogućnost da je Julije bio *commenta-*

riensis odnosno kakav sličan rudnički funkcioner (up. niže, nap. 80).

²⁹ ANRW II 6, 82 sa nap. 197, 84 sq.

³⁰ Dessau, *ILS* 9019, up. Pflaum, *op. cit.*, I, 354, br. 152.

³¹ Up. Hirschfeld, *op. cit.*, 152 nap. 1.

³² W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen* (Berlin 1904) 606 i 610 (Ind.), beleži pod *gn-* samo *Gnori*, pod *cn-* *Cnaeus* i *Cnori*us (grafička varijanta za *Gnori*us). Ime *Cnaeus* (*Gnaeus*) se, međutim, po pravilu upotrebljava kao *praenomen*; u položaju kognomena i gentila javlja se tek izuzetno (up. Schulze, *op. cit.*, 297) pa nema razloga da se s njim računa u ovom slučaju.

³³ O njemu v. npr. Schulze, *op. cit.*, 182.

³⁴ *CIL* III 14000: *Q.Gnori*us / *Q.I.Faustus* / *Octaviae* Lf. / *Secundae* / *uxori* / *an.XXII*. Lapidarna formulacija teksta i odsustvo posvete Manima određuju kraj I veka kao verovatni terminus ante quem stele; više okolnosti čine malo verovatnim datovanje u doba Julijevaca-Klaudijevaca, premda ni ono nije sasvim isključeno.

³⁵ Naročito na Kosmaj (*Inscr. Més. Sup.* I, str. 108 sq.) ali i drugde.

³⁶ Mrozek, *op. cit.*, 37 sqq., 113 sq.

³⁷ Verovatno je da su se i druge provincije koristile ovom pomoći, up. G. Alföldy, *Noricum* (London-Boston 1974), 21, za prisustvo imigranata iz Dalmacije u okolini Wiesenau (ispiraci zлата?). V. sad i M. Mirković, *Godišnjak CBI* XIV 12 (1975) 95–108. — Analognu pojavu čini doseljavanje Orijentalaca, posebno Anatolaca, u iste oblasti (v. Dušanić, *Živa antika* 21 [1971], 254–259; *Inscr. Més. Sup.* I, str. 110, sa lit.); zanimljivu indiciju o vezi Gornje Mezije sa čuvenim frigijskim kamenolomima može dati nalaz nadgrobnika jednog pripadnika legije III Flavia u Sinadi (*Chiron* 6 [1976], 308 sq.).

³⁸ G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia* (Heidelberg 1969), s. v.

³⁹ Up. npr. N. Vulić, *Spomenik* 75 (1933), 53, br. 166 sq., natpise sa imenima svojstvenim srednjodalmatinskom onomastičkom krugu (F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba* [Sarajevo 1969] 173, 179, 188 sq.).

^{39a} Davies, *op. cit.*, 222 sq. i *RIE* 3 (1938) 405 sqq.; V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva* (Beograd 1951) 205 sqq. (naročito str. 210 sq.); *TIR*, K 34; *ANRW* II 6, 72 sq.

⁴⁰ Zbog srazmerno velike težine, *massae plumbeae* se ne nalaze svuda već, po pravilu, na (1) mestima proizvodnje (npr. Kosmaj, gore, nap. 4), (2) mestima uvoza (npr. Rim, niže, II) ili (3) mestima u blizini komunikacija kojima su transportovane i sa kojih su, usled različitih saobraćajnih nezgoda, mogle spasti i zagubiti se (up. Wright, *loc. cit.*, 230). Okolnost što je jasenovički slitak izvađen sa dubine od 60 cm. ne bi, sama za sebe, isključivala ovu poslednju mogućnost. Taj sloj zemlje se mogao stvoriti u međuvremenu; s druge strane, ima primera da su i *massae* koje su spale s puta već u antici zakopavane tamo gde su otkrivene (up. Wright, *loc. cit.*).

⁴¹ V. npr. kartu *TIR*, K 34. Obično se linija puta *Naissus*—*Ratiaria* stavlja nešto istočnije od Jasenovika, uz moderni put koji vodi od Niša prema severu, ali se takvo njeno trasiranje ne osniva na arheološki utvrđenim trgovima saobraćajnice. Istočni greben Svrlijskih planina danas prelaze nekoliko vicinalnih puteva; jedan vodi kroz sam Jasenovik.

⁴² O njima v. *ANRW* II 6, 75 sa nap. 141.

⁴³ Npr. A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior* (Budapest 1970) 29 sqq. i karta na str. 45 (Abb. 15). — U ovom slučaju se, prirodno, mora voditi računa o činjenici da slitak pripada vremenu kad gradski status Naisa nije još posve dočeo i kad, možda, odluka o njemu još nije ni bila doneta, ali valja naglasiti da je malo verovatno da se osnivanjem municipija teritorija Naisa primetno proširila na račun carske zemlje; protiv takve pretpostavke ide i Prokopijevo svedočanstvo o prostranom remesijanskom regionu, niže, nap. 46.

⁴⁴ O statusu Timakum Minusa v. *ANRW* II 6, 75 sq.

⁴⁵ *Ib.*, 73 sq. Up. niže, II.

⁴⁶ Gde je zabeležen toponim *Dalmatae* (u akuzativu), *Proc. De aed.* IV 4, p. 123, 18 (Hauray). Up. *ANRW* II 6, 74, nap. 137.

⁴⁷ Up. npr. žrtvenik koji je *Aurelius Catandio* posvetio Jupiteru Kohortalu kod Rgotine: M. Mirković, *Živa antika* 15 (1966) 391–393, br. 10.

⁴⁸ Podaci o dimenzijama su Lančanijevi, navedeni u Dresela; podatak o težini (neznatno odstupanje: 275 kg, po merenju R. Paribeni-ja 1953. g., *JRS* 51 [1961] 109 nap. 29) uzet je iz M. Benijea. Ovaj poslednji daje nešto drugačije di-

menzije predmeta (Dišenovo merenje ?; M. Besnier nije poznavao slitak iz autop-sije): 64×23 cm (donja osnova), 47×17 cm (gornja osnova), 17–18 cm (visina). Poređenje sa slicima otkrivenim na Kosmaju (niže, nap. 60) pokazuje da je širina donje osnove oko 32 cm, kako ju je naznačio R. Lanciani, te će »23« biti mehanička greška. Teže je uskladiti dva podatka o dužini gornje osnove; veći broj izgleda tačniji no manji ali ga verovatno treba nešto redukovati.

⁴⁹ Na pismo koje sam uputio epigrafskom odeljenju Muzeja tražeći fotografije slitka nisam dobio odgovor.

⁵⁰ *CIL* XV 7916 = Besnier, *Rev. arch.* 14 (1921) 110 sqq., br. 65.

⁵¹ *CIL* XV 7919 = Besnier, *loc. cit.*, br. 67.

⁵² *CIL* XV 7917 sq. = Besnier, *loc. cit.*, br. 63 sq.

⁵³ *CIL* XV 7920 = Besnier, *loc. cit.*, br. 68.

⁵⁴ *CIL* XV 7914 = Besnier, *loc. cit.*, br. 66.

⁵⁵ R. Lanciani, H. Dressel, M. Besnier; up. Hirschfeld, *op. cit.*, 151 nap., itd. Treba ipak napomenuti da se G. Clement Whittick, *JRS* 51 (1961) 109 i nap. 29, nije izjasnio o mestu proizvodnje *CIL* XV 7915.

⁵⁶ Besnier, *loc. cit.*, 117.

⁵⁷ Up. *Inscr. Més. Sup.* I, str. 95 sqq. (gde su izneti argumenti protiv atribucije Kosmaja Dalmaciji ili Panoniji). Do zaključka da *CIL* XV 7915 mora poticati iz kosmajskih rudnika došao sam tek u vreme kad se prvi tom »Gornjomezijskih natpisa« nalazio u odmakloj fazi štampe, pa taj zaključak nije mogao uticati ni na koji način na tekst *Inscr. Més. Sup.* I.

⁵⁸ Besnier, *loc. cit.*, 122–127. Izuzetno, *Eph. ep.* III 121 d, najveća *massa plumbea* zasad poznata iz Britanije (up. Clement Whittick, *loc. cit.*, 109) neznatno nadmaša težinu od 100 kg.

⁵⁹ *Ann. ép.* 1954, 225.

⁶⁰ *Inscr. Més. Sup.* I, br. 160–165: $62\text{--}63 \times 32\text{--}33$ cm (donja osnova), 49 (43 do 44, po jednom podatku koji je verovatno netačan) — $50 \times 17\text{--}19$ cm (gornja osnova), 17–19 cm (visina); up. gore, nap. 48.

⁶¹ »Oko 300 kg« po N. Vuliću (uz *Inscr. Més. Sup.* I, br. 162–163).

⁶² Up. Clement Whittick, *loc. cit.*, 105–111. *Ib.*, 109 sa nap. 29, konstatuje se odsustvo »bora« sa rimskog i helsinborškog slitka; u pogledu helsinborškog

komada do takvog zaključka došao sam i ja, na osnovu fotografija koje mi je ljubazno poslala uprava muzeja.

⁶³ Up. Täckholm, *op. cit.*, 44 i 168 do 172.

⁶⁴ Up. fotografiju uz *Inscr. Més. Sup.* I, br. 165, i podatke o izgledu slitaka u lemi zajedničkoj za br. 160–165.

⁶⁵ Besnier, *loc. cit.*, 116, bio je sklon da dopuni *t(essera)* da značenje »pečat«, ne objašnjavajući bliže svoje razloge za to.

⁶⁶ *Ib.*

⁶⁷ *Inscr. Més. Sup.* I, br. 162.

⁶⁸ Up. gore, nap. 57, i *ANRW* II 6, 69 sqq.

⁶⁹ Što je povodom Dreselovog razrešenja pečata a već konstatovao Besnier, *loc. cit.*, 116 (ne pozivajući se na Hirschfeld, *op. cit.*, 177 nap. 3); up. Hirschfeld, *op. cit.*, nap. 151.

⁷⁰ *Inscr. Més. Sup.* I, str. 103 nap. 50.

⁷¹ *Cod. Iust.* II 12, 20, doneta *Demeso* (umesto lokativa, abl. separationis toponima o deklinacije muškog ili srednjeg roda). Na identifikaciju Demesa sa glavnim naseljem kosmajskih argentarija ukazuje njegovo mesto u Dioklecijanovom itineraru iz septembra 294. a donekle i sadržaj dekreta (niže, nap. 107).

⁷² U pitanju je genetijska konstrukcija (kako se vidi i po pečatu b) koja podrazumeva *ex ratione* ili sl. (za tip formule v. Hirschfeld, *op. cit.*, 164 sqq., čije se tumačenje oznake *ex ratione* ne može održati u većini navedenih slučajeva, up. npr. *ib.*, 164 nap. 1).

⁷³ *Spomenik* 47 (1909) 168, br. 107 = *JÖAI* 13 (1910) Beibl. 224, br. 40, sa fot.

⁷⁴ Abrevijatura istog obima se nalazi npr. u *CIL* II 4179. — Već u *Inscr. Més. Sup.* I, br. 111, pretpostavlja se da *com.* skraćuje oznaku jednog zvanja ali se ne kaže koga; *ib.* str. 110 navodi se čitanje Ketronijevog gentila kao verovatno.

⁷⁵ Praktično uzev samo ono što sledi iz *CIL* III 1997: *D. M. Thaumasto Aug. commentariesi (!) aurarium Delmatarum Felicissimus dispesator (!) titulum p.* (Salona, I vek; up. gore, tekst i nap. 23).

⁷⁶ O *commentarienses* uopšte v. A. von Premerstein, *RE* IV (1901) 759 sqq. Skraćenica *com.* na mermernoj masi Dessau, *ILS* 8720, mogla je imati ulogu analognu ulozi našeg pečata c (up. *CIL* III 7045).

⁷⁷ *Inscr. Més. Sup.* I, br. 104; spomenik je izgubljen i poznat samo zahvaljujući Vulićevom izdanju i crtežu (reprodukovanom u *Inscr. Més. Sup.*).

⁷⁸ Na primer, ako bismo prvo *L* kognomena uzeli za ligaturu *L*, *I* a drugo, malo *L* i slovo *V* za njim razumeli kao loše prenetu, trojnu ligaturu *A*, *N*, *V* (troslovna ligatura se verovatno ima pretpostaviti i u r. 2, *im[p.]*). Oblik *Marcelianus* je gotovo isto toliko čest kao i onaj sa geminatom; s druge strane, nije sasvim isključeno ni ime *Marcel(l)ianus*. Up. I. Kajanto, *The Latin Cognomina* (Helsinki 1965) 173.

⁷⁹ *Inscr. Més. Sup. I*, br. 132, red 8 (ime *M. Aur. Pat[]* urezano tako da je prvi znak ligatura *M*, *A*).

⁸⁰ Da li se *C. Iul(ius) Maxi(mus ?)* javlja na kosmajskim slicima u istom svojstvu (up. gore, nap. 28)? Okolnost što *Arije* i *Ketronije* figuriraju na *CIL XV 7915* zajedno a *Julije* na *Inscr. Més. Sup. I*, br. 163, sam, ne mora smetati ovom poređenju, up. slučaj probatora kosmajskih slitaka, čiji se pečati nekiput nalaze u paru, nekiput odvojeno (komentar uz *Inscr. Més. Sup. I*, br. 160—165).

⁸¹ Sudeći po redu kojim su navedeni na *Inscr. Més. Sup. I*, br. 104, *Ketronije* bi bio stariji od *Arija* (redosled pečata *b* i *c* u mome izdanju *CIL XV 7915* zavisi od abecednog reda dvaju gentila), te i zbog toga se teško moglo raditi o paru *commentariensis-dispensator* analognom onom zabeleženom na *CIL III 1997* (gore, nap. 75): *dispensator* je stajao, po svemu se čini, iznad komentarijenza u carskim službama. Ukoliko se prihvatiti pretpostavka da su *Ketronije* i *Arije* pripadnici *militia officialis* ali različitog ranga, *Arije* bi mogao biti *beneficiarius*; *beneficarii* su uopšte česti na rudničkim područjima, i jedan je posve dočen na Kosmaju (*Inscr. Més. Sup. I*, br. 109). Ako se gentile *Arius* uzme za ortografsku varijantu gentila *Arrius* — što se većinom čini — treba imati u vidu da je izvesni *M. Arrius [.]nianus* bio prokurator domavijskih argentarija u prvoj polovini III veka (*CIL III 12725* + 14219¹, up. K. Patsch, *Strena Buliciana* [Zagreb-Split 1924] 230 nap. 1; blizak rođak Viktorinov ?).

⁸² O *commentarienses consularis* v. npr. Premerstein, *loc. cit.*, 762 sq. Kako ih je u jednoj provinciji bilo srazmerno malo (dva ili tri), nisu mogli stalno boraviti na Kosmaju. Eventualna pojava konzularovih komentarijenza u pečatima naših slitaka bi govorila o povremenoj poseti (radi kontrole ili radi odašiljanja konvoja s tovarima metala) rudničkim oblastima.

⁸³ Up. *Inscr. Més. Sup. I*, str. 104 sqq.

⁸⁴ *ANRW II* 6, 91 i nap. 248.

⁸⁵ Up. *Inscr. Més. Sup. I*, br. 165 (160, 161, 164). Ime *Ada(uctus)* je običnije nego *Ada(mas)* ili *Ada(mantus)* ali, prirodno, obim skraćenice dozvoljava različita razrešenja.

⁸⁶ Up. *Inscr. Més. Sup. I*, str. 115 sa nap. 45; *Živa antika* 21 (1971) 257 sa nap. 102 i 103.

⁸⁷ Mócsy, *op. cit.*, 141 sq., pretpostavljao je naprotiv da je konjunktorna eksploatacija kosmajske rude kratko trajala.

⁸⁸ Dosad nije bilo pouzdanih elemenata za njihovo datovanje, up. *Inscr. Més. Sup. I*, komentar uz br. 160—165 (greši Clement Whittick, *loc. cit.*, 110 nap. 30, kad pripisuje Tekholmu, *op. cit.*, 172 sq., mišljenje da je helsinboška *massa* izrađena pod Hadrijanom). Ovde ne mogu ulaziti u to složeno pitanje; napomenuću samo da sudeći po grubosti izrade (up. Clement Whittick, *loc. cit.*) ostalih kosmajskih slitaka, i težnji da se redukuje broj i dužina pečata udaranih po njima, rimski primerak izgleda pre stariji no mlađi od *Inscr. Més. Sup. I*, br. 160—165.

⁸⁹ Npr. *CIL VII 1215: Ti. Cl. Tr. Lut. Br. ex arg.*; 1216: *C. Iul. Proti Brit. Lut. ex arg.* Ostavivši po strani skraćenice *Br. i Brit.* (koje se obično dopunjuju *Britannicum plumbum*; ja zbog *CIL VII 1201, de Britann.*, u oba slučaja pretpostavljam ovoj dopuni dopunu *Metalli Britannici*, up. gore, nap. 1), koje bi čak govorile o tročlanoj geografskoj odredbi, jasno je da (*Metalli* ili *Metalla*, v. gore, nap. 3) *Lut.* predstavlja širu odrednicu a *ex arg(entariis)* (*Veb.*) užu, up. žigove *Brit. ex arg. Veb.* na slicima koji nose ime istog zakupca kao i *CIL VII 1216, Tiberija Klaudija Trifona* (Wright, *loc. cit.*, 230 sq.).

⁹⁰ Dessau, *ILS 8710* = M. Mc Crum-A. G. Woodhead, *Select Documents of the Principate of the Flavian Emperors* (Cambridge 1961) 120, br. 439: *Imp. Vesp. Aug. V T. imp. III cos. Deceangl.* (poslednja reč je dopunjena *Deceangl(icum plumbum)* u Docs., podeljena pogrešno de *Ceangi(s)* u *ILS* i ranijim izdanjima; verujem da se radi o formuli (*Metalli* ili *Metalla*) *Deceangl()* (odn. *Deceangl()*). O plemenu v. Tac. *Ann. XII 32, 1* (i komentar E. Koestermann-a, Heidelberg 1967, *ad loc.*).

⁹¹ H. Mattingly, *BMC, R. Emp. III* (London 1936) 533, br. 1853. Dosad se ve-

činom pomišljalo da je pridev *Pincensia* izveden od imena reke *Pincus* ili naselja *Pincum*. Razlog tome je bio možda Ptolemejev oblik etnika, *Pikensioi*, bez nazala u prvom slogu. Odsustvo nazala — besumnje zbog progresivne disimilacije — nije, međutim, nikakva prepreka izvođenju kretika u reversnoj legendi iz etnika umesto iz hidronima odn. toponima.

⁹² Na Kosmaju (up. *Inscr. Més. Sup. I*, str. 112 sq., 116) i van njega (Avala, Rudnik: *ANRW II* 6, 77—79).

⁹³ *Živa antika* 21 (1971) 535 sqq.

⁹⁴ V. gore, nap. 89.

⁹⁵ Up. *Inscr. Més. Sup. I*, str. 107. Prema *Porolissensis* smo i načinili pridev *Demessensis* u razrešenju pečata a. *ANRW II* 6, 57.

⁹⁷ *III* 9, 2. Up. *CIL XVI* 67 (diploma iz 120. g.: *Doroturmae Dotochae fil. uxori eius Tricorn(ensi)*, gde Mócsy, *op. cit.*, 28, nap. 27, s pravom modifikuje predašnje čitanje *Tricorn(io)*) i *Chiron* 2 (1972) 450 sq. (diploma iz 161. g.: *Volsingo Gai f. Dard(ano)*).

⁹⁸ Značaj Porečke Reke kao granice oseća se tokom cele antike; sliv Peka je geografski jasno odvojen od timočkog. Up. *ANRW II* 6, 74 sq. sa nap. 139 i 140.

⁹⁹ Pomenimo i nalaz poznoantičkih opeka sa žigom *TRIC* u Stojničkom »Gradu« (*Inscr. Més. Sup. I*, str. 104 nap. 2).

¹⁰⁰ Nije slučajnost što su imena domena i peregrininih zajednica koradikalna, bar u slučaju Pinkenza i Trihornen-za, s imenima (Trihornija i Pinkuma) mesta u kojima su stacionirali vojni odredi; zapovednici odreda su verovatno i upravljali odgovarajućim teritorijama, peregrinim i fiskalnim, u ime provincijskog namesnika (up. Mócsy, *op. cit.*, 28, koji čak pretpostavlja da su *Tricornenses* i *Pi(n)censes* izvedenice od *Tricornium* i *Pincum*, gubeći iz vida odsustvo i u trećem slogu prvog etnika). Da li treba računati za (a) i s čitanjem kakvo je (*Regio*) *Tr(icornensis)*. (*Metalla*) *D(emesensia)* *Aug(usti)* *n(ostris)*, na osnovu Propokijevih lista s naslovima χώρα Περιοχῆς αὐτῆς i χώρα Ἀρμενιστικῆς?

¹⁰¹ Up. *ANRW II* 6, 91 sa nap. 248.

¹⁰² *Ib.*, 70 nap. 97.

¹⁰³ Up. *ib.*, 75 sq., za *Aquae* i *Pincum*, koji se tu (pogrešno ?) smatraju uprav-

nim središtem ne samo *civitas* i domena već i rudničke teritorije.

¹⁰⁴ *Spomenik* 98 (1941—48) 3, br. 4; *JÖAI* 13 (1910) Beibl. 136, br. 38; *CIL III* 1686.

¹⁰⁵ Up. *ANRW II* 6, 72 i 74 sa nap. 133.

¹⁰⁶ Pojava spomenika navedenih u prethodnoj napomeni 104 izazvala je raspravu u kojoj je uzelo učešće više naučnika, zaključno sa M. Mirković, *Zbornik FFB XI* 1 (1970) 83—90. Od rezultata te diskusije ističem: (1) sva tri natpisa potiču iz 202. g. (Vulić, Mirković), (2) najverovatniji povod njihovom postavljanju u Remesijani, ako se isključi Pačova hipoteza o Remesijani kao sedištu provincijskog sabora, bio bi carev prolazak kroz taj grad (Vulić), (3) iznenađujuće okolnost što je tom prilikom, kako izgleda, samo Ulpijana a ne i ostali gornjomezijski gradovi ukazala pažnju visokim gostima, i to pod upadljivim nazivom *r(es) p(ublica) sua* (Mirković, s predlogom alternativnog čitanja *S(e)v(e)riana*) *A(ugusta)*). Sve tri tačke upućuju po mome mišljenju na rešenje predloženo u ovom članku; zamenica *sua* naglašava pripadnost domena caru onako kao što to čini npr. sintagma *tabularium tuum tractus Karthag(iniensis)* u Dessau, *ILS* 6870 III. Ostatak provincije izrazio je odanost Severu i porodici spomenici- ma koji su verovatno potpisani prostim *Provincia Moesia Superior* (jedan, za Juliju Domnu (?), objavljen je u *CIL III* 8257).

¹⁰⁷ Po sačuvanim ostacima, Stojnički »Grad« je svakako najvažnije naselje trihornjanskog kompleksa (*Inscr. Més. Sup. I*, str. 112). Dioklecijanova poseta 294. g. i donošenje jedne odluke o sudskoj nadležnosti prokuratora (gore, nap. 71) govore za to da je u Demesu rezidirao odgovarajući činovnik, iako se odluka ticala druge provincije; car je, izgleda, hteo da zna kakva je gornjomezijska praksa u takvim stvarima. Epi- grafski je, inače, posvedočeno prisustvo prokuratora na Rudniku, Kosmaju (posredno) i Avali (?).

¹⁰⁸ *ANRW II* 6, 88.

¹⁰⁹ *Ib.*, 70 sqq. Rudnički prokuratori zasad nisu potvrđeni u tim naseljima i njihov status ostaje neizvestan.

¹¹⁰ O tome procesu v. *Zbornik FFB XII* 1 (1974) 101 sqq.; *ANRW II* 6, 90.

TWO NOTES ON ROMAN MINING IN MOESIA SUPERIOR

Summary

I. A Lead Ingot at Žuč

An unpublished *massa plumbea* has been discovered at the village of Žuč, near Kuršumlija (medieval and later mining of argentiferous lead is rather well attested west and south of Žuč; the Roman finds there are meagre as yet). Preserved in the Museum of Niš, it bears two inscriptions (Pls. 1/1, 2/2):

(a) *Metallo Imp(eratoris) Aug(usti)*.

(b) *Q(uinti) Gn(orii) (?)*.

Epigraphical and historical indications suggest a Flavian date and make it almost certain that the man named in *b* was the *conductor* of the (silver and lead) mine in question. The *conductor*ial régime is only rarely attested in the *argentariae* during the epoch of the Principate (with the exception of the mines of Derbyshire). This is probably due to both the dearth of evidence on Julio-Claudian and Flavian mining, and the fact that the *metalla* of some importance were managed by procurators, not by large lessees; however, the case of the Žuč ingot reveals that the *conductor*iate was not a wholly isolated occurrence in the minor silver mines of the first century A. D. As the completion *Q(uinti) Gn(orii)* seems obvious (practically speaking, there is no other *nomen* beginning in *gn-*), we are led to assume some connection between the *conductor* (who was clearly of Italian origin) and the country of Liburnia (cf. *CIL* III 14000, Nedinum). That connection must have coincided with the immigration of the Dalmatians, especially from the coast, into the mining districts of Moesia and other provinces (cf. S. Dušanić, *ANRW* II 6, 1977, p. 74, note 137).

A lead ingot similar to that from Žuč, fragmentarily preserved and inscribed [*Metall*]o [*Caes*]aris *Aug(usti)*, has been unearthed at Jasenovik, 12 km. NE of Naissus and 22 km. NW of Remesiana (in the Museum of Niš now; a copy of the inscription, made before its mutilation, confirms our reading). (Pl. 1/2).

The *massa* originates from an area where, geologically, the existence of ancient silver and lead mines is unlikely, though not quite ruled out. Two possibilities offer themselves: (1) to assume a Roman *metallum*, otherwise unknown, in the neighbourhood of Jasenovik, or (2) to connect the Jasenovik find with the traffic along the road leading from the Timacus valley (the *argentariae* of which are rather well known) to Naissus and, further on, to Lissus and Italy (cf. below, II); that route, though archaeologically unexplored, may be traced close to Jasenovik. If the first explanation proves the right one, the Jasenovik *metallum* is probably to be attributed to the fiscal domain centred at Remesiana (see on it *ANRW* II 6, p. 73 f.). Be it noted that Dalmatian immigrants are met with both in the district of Remesiana (*Dalmatas*, Proc. *De aed.* IV 4, p. 123, 8 Haury) and in the metalliferous area of Timacus (to judge from Jupiter's attribute and the dedicator's *cognomen*, the altar *Živa antika* 15 [1966] p. 391 ff., no. 10, was set up at Rgotina by a Salonitan).

II. *CIL* XV 7915

The lead ingot *CIL* XV 7915, drawn from the Tiber in 1879, has been generally considered as a British production (Pl. 2/1). Its fabric and especially, its extraordinary weight (247, 600 kg) show that it originates, in fact, from the Kosmaj *argentariae*. This conclusion is supported by an analysis of its stamps, the understanding of which may be considerably improved on (for the previous readings see the *apparat*us in the Serbian text); in their turn, they suggest corrections and modifications of the accepted texts of several inscriptions from the region of Kosmaj. Since I identified *CIL* XV 7915 as a Kosmaj ingot only after my own edition of the Kosmaj inscriptions had been already sent to the printer (M. Mirković-S. Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, I, Belgrade 1976), the identification and its implications could not have been noted in the *Inscr. Més. Sup.* I.

(a) (*Metalla*) *Tr(icornensia)*. (*Argentariae*) *D(emessenses)* *Aug(usti) n(ostr)*. The formula with two geographical names is paralleled by some stamps on British ingots, e. g. (*Met.*) *Lut. ex arg. (Veb.)*. It has been recently observed (*Inscr. Més. Sup.* I, p. 103, note 50) that the name of Demessus or Demessum, cited in a constitution of Diocletian of A. D. 294 (*Cod. Iust.* II 12, 20), is likely to refer to the centre of the Kosmaj mines (the fort »Grad« at Stojnik); another stamp on the Kosmaj ingots, *M-D (Inscr. Més. Sup.* I, no. 162), may consequently be expanded *M(etalla) D(emessensia)*. The abbreviation *Tr.* on the Tiber *massa* probably contains the cletic *Tricornensis* relating to the *civitas peregrina* (Ptol. *Geogr.* III 9, 2), on the territory of which the Kosmaj *argentariae* were located (the North-west of Moesia Superior); cf. the ethnic *Deceangli* (or *Deceangi*) stamped on some British *massae*. Hence a reading (*Regio*) *Tr(icornensis)* (or simply *Tr(icornenses)*) (*Metalla*) *D(emessensia)* *Aug. n.* should not be ruled out (cf. *ANRW* II 6, p. 74 ff., on the γῶρα Ῥεμισσιανιστά and γῶρα Ἀκνεβίσσιος). *C. Cet(ronius) M()* seems to have been the dedicator of an acephalous altar found on Kosmaj, *M. Ce[t]ron[ius]---[anus] com()*, *JÖAI* 13 (1910) Beibl. 224, no. 40 (= *Inscr. Més. Sup.* I, no. 111, where the *gentile* is not accepted as certain). The identification is corroborated by *Inscr. Més. Sup.* I, no. 104, a Kosmaj dedication to Mithra made *p(ro) s(alute) im(peratoris) S(everi) Alexandri Aug(usti)* by *C. C() Marcellus et Marius Vict[o]rinus*. In view of the stamps (b) and (c), the reading of the names may be revised: *C. C(etronius) Marcelianus* (?) (the inscription, now lost, comprised numerous ligatures) *et M. Arius Vict[o]rinus* (for the ligature *M. A* in *M. Arius* cf. *Inscr. Més. Sup.* I, no. 132, line 8). Judging from *Inscr. Més. Sup.* I, no. 111, Cetronius figured in (c) as a *com(mentariensis)*, and Arius possibly in (b) likewise (or as a *beneficiarius* ?); the *tria nomina* show that we are dealing with *militēs officiales (commentarienses consularis?)*.

(d) *Ada(uctus)* rather than *Ada(mas)* or *Ada(mantus)*, a slave *probator* (cf. *Inscr. Més. Sup.* I, nos. 160 f., 164 f.).

(e)–(f) numbers noting the approximate weight of the ingot (which is ca. 840 Roman *librae*) or its place within a production series.

The ingot and its inscriptions attest to the Urban import of the Upper Moesian lead across the sea, and to the role of the *commentarienses* in the mining business; they also make it probable that other Kosmaj ingots are of a Severan date too (*Inscr. Més. Sup.* I, nos. 160–165). Their principal interest concerns the mining organization of Moesia Superior. The official nomenclature (*Metalla*) *Tr(icornensia)* (the Tiber ingot), (*Metalla*) *Aeliana Pincensia* and (*Metalli*) *Dardanici* (the legends of mine-coins) reflects a parallelism between the administration of the Upper Moesian *civitates peregrinae* (cf. Ptol. *Geogr.* III 9, 2) and that of the province's mining districts. This was probably due both to the use of the *peregrini* in the mining works and to the competence of the governor in the administration of the fiscal territories, of which the mining district formed only a part (cf. *ANRW* II 6, p. 91). The Upper Moesian *ripa* was constituted from three *civitates* with, it seems, one mining region each (*Tricornenses: Metalla Tricornensia; Pi(n)censes: Metalla Pincensia; Moesi: the Timacus mines* ? (their official name is still lacking)). The rest of the province was covered by a group of *civitates peregrinae* under the name of the *Dardani*. It comprised more than one mining region (five of them ?), judging by the use of the (heteroclite) plural (*Metalli*) *Dardanici*, cf. *Živa antika* 21 (1971), p. 535 ff. The administrative centre of all the Dardanian domains lay at Ulpiana, a circumstance which explains best the occurrence of the inscriptions *Spomenik* 98 (1941–48), p. 3, no. 4; *JÖAI* 13 (1910) Beibl. 136, no. 38, and *CIL* III 1686, at Remesiana (see *ANRW* II 6, p. 72 and 74, note 133).